

**Елисавета Ненчева**, гл. асистент, д-р

*Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)*

## **ДВЕ ЗАБРАВЕНИ СБИРКИ ОТ РЪКОПИСИ НА КОЛЕКЦИОНЕРИ ОТ ЛОВЕЧ И ВРАЦА (XVIII–XIX В.)**

**Резюме.** В настоящата статия се прави опит да бъде реконструиран (частично) съставът на ръкописната сбирка, притежавана от Тодораки Хаджитошев (ръкописи, постъпили в Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“), както и на сбирката на Михаил х. Неделчев, която е част от колекцията на Регионален исторически музей – гр. Ловеч.

*Ключови думи:* Тодораки Хаджитошев, Михаил Хаджинеделчев, ръкописни сбирки.

Въпросът за сбирките от ръкописи, притежавани от колекционери през Възраждането, рядко е разглеждан извън темата за личните (домашни библиотеки) на някои видни български възрожденски дейци. Сведенията за тях са фрагментарни и ограничени, въпреки че Националната библиотека, както и други библиотеки и музеи получават ръкописи като дарения или откупуват такива от известни възрожденски дейци – Петко Р. Славейков, проф. Марин Дринов, Найден Геров и др. Много от дарителите или продавателите книги както на Народната библиотека, така и на регионални музейни и читалищни сбирки са почти неизвестни днес лица.<sup>1</sup> Събирането на лични библиотеки, освен стремеж към образование, разширяване на кръгозора и културата на притежателя им и неговото семейство, е израз на съзнание за стойността на опазената памет за историята на рода, както и на паметта за историята на региона. Събраният в книги и документи разказ за минали събития и дела, предаден в регионални и национални фондохранилища е свидетелство, че този разказ допълва с детайли от личните истории по-мощната общностна история. Погледът в архивите дава представа за това как „ние“ мислим за „нас“.

---

<sup>1</sup> В своя труд, посветен на историята на Народната библиотека в София до 1927 г., В. Йорданов описва „ограничено количество“ дарения на Народната библиотека в гр. София от различни частни лица, духовници и организации от цялата страна – ръкописи и различни книги, портрети, карти, периодични издания и др.; дадени са сведения за по-големите постъпления (освен библиотеката на М. Дринов) – библиотеката на Ю. Венелин, която в крайна сметка постъпва на съхранение в Пловдивската народна библиотека, библиотеката на Любен Каравелов, която съдържала над 500 тома; дават се сведения за съдбата на библиотеките на Българското книжовно дружество, на Хюсрев паша, на Иван Н. Денкоглу. – ЙОРДАНОВ, В. *История на Народната библиотека в София. По случай 50-годишнината ѝ (1879–1929)*. Фототипно издание. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2017, с. 63–70.

*Ръкописи от сбирката на Тодораки Хаджитошев (Хаджийски) в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София*

В почти забравената днес ръкописна сбирка на колекционера, търговец и виден общественик от Враца, днес почти непознат извън своя роден град, Тодораки Д. Хаджитошев (1818–1902) са се съдържали ценни ръкописи, част от които са попаднали и в хранилището на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, където се откриват общо 7 ръкописа, включени в т. 1 от Описа на Националната библиотека от Беньо Цонев, за които е отбелязано, че са придобити от „архива“ на Тодораки Хаджитошев от гр. Враца. В Описа на НБКМ същият е представен и като Тодораки Димитриев, в литературата присъства и като Теодораки Хаджийски. Той е виден врачански търговец и обществен деец, „старинар“ – колекционер на археологически и исторически ценности, ръкописи и др., притежател на забележителен архив, в който е опазена ценната кореспонденция на известната врачанска търговска фамилията Хаджитошеви с някои от най-големите манастири на Света Гора, с духовни лица, търговски партньори и др. Днес по-голямата част от архива е притежание на ОИМ- Враца, документи от него се съхраняват в НБКМ, в БИА, както и в два лични фонда в ЦДА. Архивът е издаден в два тома, съотв. през 1994 и 2002 г. Т. Хаджитошев е влиятелен търговец с връзки в Цариград и Сърбия, наследник на прочута търговска фамилия, оставила ярки следи в обществения живот на гр. Враца. За неговото влияние говори и това, че той е представител на градския съвет на Враца в Учредителното събрание във Велико Търново.

Освен ръкописи и архивни документи, Тодораки Хаджитошев (а вероятно и негов наследник) дарява и/или продава на Народната библиотека и старопечатни книги. Въз основа на запазените архивни документи се приема, че основата на сбирката на Хаджитошеви се полага от дядото на Тодораки Хаджитошев – хаджи Тошо (Теодор) Ценович (Ценов) Василев. От съвсем краткия опис на имуществото на Тошо Ценович, направен от неговия внук Тодораки Хаджитошев след смъртта на възрастния хаджия, става ясно, че към 1836 г. сбирката била разположена в „една одая“ и е съдържала „един долап вехти книги, тапии и прочие“; а сред останалите вещи (редове „кръпи“, „обеци“, каменни чукове, „пищове“, „барутници“, „кандила“, „чабуци“, „маждраци“ и пр.) имало и „ред вехти куни“, които вероятно са били придобити от х. Тошо при негови пътувания до Света гора. При проверка на архивния документ във фонда на РИМ-Враца установих, че числото икони – 84, което присъства в публикувания документ всъщност липсва, на място е отбелязана буква „и“, която обаче е задраскана, тоест цифрата вероятно е печатна грешка в изданието<sup>2</sup>.

Единственият и най-важен документ за състоянието на ръкописната сбирка на Т. Хаджитошев представлява рапорт до Министерството на народното просвещение, изготвен през 1894 г. от Васил Стоянов, директор на Народната

<sup>2</sup> *Семеев архив на Хаджитошеви (1827–1878)*. Съст. В. Тарашова, К. Мирчева, В. Харизанов, Н. Дойнов. Враца: Бг Принт, 2002, № 469, с. 414–415.

библиотека, и Дамазо Такела – директор на Народния музей, които през 1892 – 1893 г. посещават и проучват сбирката на Хаджитошев, вземайки със себе си определен брой предмети и ръкописи. Изготвеният рапорт до Министъра на народното просвещение съдържа „опис на археологическите и историческите материали в музейната сбирка на Тодораки Димитриевиц Хаджитошев, които ще бъдат предадени на Народната библиотека и на Народния музей“. Наред с описаните монети, археологически ценности – няколко статуи, оръжия, печати и др., вкл. и предмети „по палеонтология“, както и османотурски документи („16 фермана“ и други документи), също и лични предмети с висока художествена ценност, принадлежали на бащата на Тодораки – Димитраки Хаджитошев, са описани и „ръкописи и книги“. Всъщност това е най-голямата част от описва, съставляваща дял четвърти от него и съдържа много съкратени данни за 10 броя ръкописи и старопечатни книги, както и заглавията на 53 бр. подбрани по-редки и ценни книжни издания, част от библиотеката на Хаджитошеви. Сред тях е издание на „Стематография“ на Хр. Жефарович от 1741 г. и др.

В рапорта е отбелязано, че Тодораки Хаджитошев показва на музейните специалисти не само своята колекция, но и:

...точно мястото, гдето е намерен всеки един от античните предмети, както и при какви обстоятелства е той намерен. Показва ни също така голямо число стари крепости и кули, развалините на които се намират във Врачански окръг и околните нему окръзи. Той обясни и причините, по които може да се вярва, че ще се намерят там антични предмети, ако се направят раскопки (има причини да се вярва, че между тия кули има някои римски, но че повечето са византийски и български). Той показва няколко пещери, в които има ископаеми същества и човешки кости. Той определи мястото на много [...] тумули и мотивира мнението си, че е твърде възможно да се намерят в някои от тях редки антики. Той показва голямо число села и места, гдето се намират плочи с надписи, барелефи, статуи и прочие. Той именува много хора в селата, които притежават стари предмети и прочие и прочие.<sup>3</sup>

В същия доклад Стоянов и Такела предлагат да се заплатят 600 лв. на Тодораки Хаджитошев заради свършената работа, като изтъкват, че е добре да се подкрепи желанието му за издаване на труд, който да включва неговите проучвания върху историята на гр. Враца.<sup>4</sup> В архива на Тодораки Хаджитошев е запазена чернова от негово писмо (от 17 септ. 1894) до министъра на народното просвещение, по повод получения рапорт от работата на Стоянов и Такела, в което са представени неговите мотиви за съдействието, оказано на музейните специалисти:

Най-големата радост и възнаграждение за мене е правилното оценение на моя принос към нашата история. Аз мога да бъда спокоен, защото всичкий ми труд не е пропаднал безцелно, защото неимоверните ми усилия да събс-

---

<sup>3</sup> Семеев архив на Хаджитошеви, № 493, с. 450–451.

<sup>4</sup> Пак там.

ра всичко ценно, което говори за живота на нашите бащи, което илюстрира нашето минало, което повествува за умственото, економическото и историческото положение на нашия многострадален народ – тези неимоверни усилия на се отишли на халос. [...] Ето защо аз заявявам чрез настоящето си, че подарявам на Българската народна библиотека и музей всичко, което има каква да е цена от моята сбирка и всичко, което внася поне един ред в историята на нашата нумизматика, палеонтология, археология и пр. Затова и аз не мога да приема сумата, която е означена в поменатият Рапорт... Друг е въпроса, ако почитаемото министерство ми я отпуща като благодарност, като знак че моите трудове са добре приети и добре е определено местото им според техното значение.<sup>5</sup>

Няма информация какъв е бил отговорът на тогавашния министър на народното просвещение Васил Радославов и дали Хаджитошев е получил заплащане за своята колекция и в какъв размер. В архива на Хаджитошеви е запазено писмо, от 10 септември 1894 г. до Димитър Маринов, дни преди написването на цитираната чернова, с молба последният да му съдейства пред министъра за получаване на средствата за предадените документи.<sup>6</sup>

Макар и в архива на Хаджитошеви да няма документи, които свидетелстват дали са заплатени средства за сбирката от ръкописи, Народният музей продължава да поддържа кореспонденция по повод притежавани от Хаджитошев артефакти, които вероятно са били включени на по-късен етап в колекцията на музея.<sup>7</sup> Това би могло да означава, че колекционерът и негови наследници са поддържали връзки и вероятно са могли да правят други дарения, както на Народния музей, така и на Народната библиотека и след 1894 г.

Разполагайки с описа на ръкописите, също така и с други документи от двутомното издание на семейния архив на Хаджитошеви<sup>8</sup>, както и с данните от първите два тома от описа на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека, издадени от Б. Цонев съответно през 1910 и 1923 г., бихме могли да направим опит да възстановим поне част от ръкописната сбирка на Хаджитошеви. Тя вероятно е съдържала и други екземпляри, по една или друга причина невключени в описа на Стоянов и Такела, които е

<sup>5</sup> Пак там, № 495, с. 452–453.

<sup>6</sup> Пак там, № 494, с. 452.

<sup>7</sup> Пак там, № 496, с. 453–454.

<sup>8</sup> В предговора към т. 2 от изданието на архива е отбелязано, че са ползвани документите „на фамилията, които се съхраняват в Историческия музей в града, НБКМ–БИА и ЦДА–София (в ЦДА – фондове на Димитър Йочов и Димитър Мишев, „които са взели част от архива и не са го върнали в семейството“ (*Семеен архив на Хаджитошеви*, с. 17). Неизвестно кога към архивната сбирка на името на Димитраки Хаджитошев в БИА – ф. 40 са били присъединени и писма и др. документи, които са били част от фонда на Националната библиотека и присъстват в т. 1 от нейния опис: НБКМ 400, 401, 402 (ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги в София*. Т. 1. София: Държавна печатница, 1910, с. 426–427). Бих желала да изкажа благодарност на служителите от Националната библиотека, които издириха и установиха прехвърлянията на последните документи във фонда на БИА.

възможно да са постъпили в колекциите на Народната библиотека и Народния музей по други пътища. Необходимо е да се отчете, че части от сбирката на Хаджитошев (Хаджитошеви) и днес вероятно се намират в частни колекции или са били унищожени.

Описанията на ръкописите, представени в рапорта на В. Стоянов и Д. Такела, създаден в края на XIX век са кратки и непълни, липсват данни за размери на ръкописите, брой листове и др., датирането им също би могло да бъде неточно; понятието „редакция“ не съответства на съвременната терминология. Всички тези недостатъци на описанието правят идентификацията трудна и в някои случаи несигурна. Това се отнася най-вече за ръкописи, за които няма отбелязано указание за принадлежност към сбирката на Хаджитошеви.

Описаният под № 1 в рапорта на В. Стоянов и Д. Такела ръкопис – „Евангелие на книга, сръбска редакция от XVII в.“, оценен на 10 лв., най-вероятно представлява ръкопис с днешна сигнатура НБКМ 75<sup>9</sup>. Приписка на л. 73б свидетелства, че през 1705 г. ръкописът е подвързан от граматик Стайчо от Тетевен. Според приписка на л. 123б, евангелието е използвано от йерей Игнатий през 1840 г. в село Долна Бешовица. За този ръкопис в описа е отбелязано, че е „от сбирката на Тодораки Димитриев, Враца“.

№ 2 – „Катасник на Черепишкия манастир, писан в лето 1672. Срещат се там много села и лица. Цена 2 лв.“ вероятно е ръкопис със сигнатура НБКМ 292. В т. 1 от Описа на Б. Цонев<sup>10</sup> е представен като „катасник от XVII в., 58 л., дългнест формат като тефтер, каквото му е било назначението да се записват в него приноси за Черепишкия манастир“. Б. Цонев отбелязва още, че подвързията на ръкописа е „само кожа, а отвътре платно, обвито с хартия от среднобългарски уставен ръкопис (псалтир)“. На същата страница е записано, че ръкописът е „От сбирката на Т. Димитриев, Враца“.

№ 3 – „Служебник от XVII в. на книга, по-големата част сръбска редакция, крайните 30 л. средно българска редакция (XV в.), дето некой от началните букви различно украсени. Сръбската част е писана от няколко ръце. Към средата на ръкописа намират се два български надписа от XVII в. и един календар от два листа. 10 лева“ – не се открива с отбелязана принадлежност към колекцията на Хаджитошев в сбирката на НБКМ, възможна е идентификация с ръкопис със сигнатура НБКМ 241. За жалост, в описа, направен от Стоянов и Такела, няма по-подробни сведения за съдържанието на ръкописа, освен отбелязаното, че има 2 листа „календар“. Възможно е Стоянов и Такела да са имали предвид „синаксар“, какъвто присъства на л. 111а до 113б в ръкопис НБКМ 241. В описа на Б. Цонев липсват сведения за приписки, както и за произход на ръкописа.<sup>11</sup>

<sup>9</sup> ЦОНЕВ, Б. Цит. съч., с. 63 („Четвероевангелие от XVI в., край, или XVII в. начало, реченция сръбска. 269 л. фолио, 31 на 21, 3 см.“).

<sup>10</sup> Пак там, с. 200.

<sup>11</sup> Пак там, с. 154–155.

№ 5 – „Част от псалтир от XVIII в., сръбска редакция, 1 лев“. Има голяма вероятност това да е фрагментът със сигнатура НБКМ 9<sup>12</sup>. Той обаче е датиран от Б. Цонев от XVI в., което прави идентификацията несигурна.

№ 6 – „Псалтир на книга, писан от Йеромонах Калиник в лето 1646, сръбска редакция, 10 лева“ – може да се идентифицира с ръкопис със сигнатура НБКМ 15<sup>13</sup>, псалтир от Калугерския манастир „Св. арх. Михаил“.

№ 8 – „Псалтир на книга, писан от две ръце, от XVII и XVIII в., сръбска редакция, 5 лева“ – все още не е идентифициран. Възможните идентификации са: ръкописи, постъпили от колекцията на Народния музей, без данни в описа за тяхната история със сигнатури НБКМ 460<sup>14</sup>, и по-вероятно НБКМ 464<sup>15</sup>. И двата са определени от Б. Цонев като „сръбска редакция“, като за последния се посочва, че част от съдържанието е писано от друга ръка, което отговаря на описанието на Стоянов/Такела, но пък Б. Цонев го класифицира от XVII в.

№ 10 – „Евангелие на пергамента от XIV в., българска редакция“ (оценено още в началото на представянето на ръкописите на сумата от 288 лв.). Това е известното „Врачанско евангелие“, изследвано и публикувано от проф. Б. Цонев, НБКМ 19<sup>16</sup>.

Извън този списък, съставен въз основа на проучвания на архива на Хаджитошеви през 1893 г., остава още един ръкопис, който е представен в т. 1 от описа на Националната библиотека, но не е включен в рапорта на Стоянов/Такела – НБКМ 251<sup>17</sup>, а именно требник от 1641 г., също, според

---

<sup>12</sup> Пак там, с. 10–11 („псалтир, откъслек, от XVI в., ред. сръбска с много българизми, 54 л., ...формат 14,5 на 10,5 см., ...подвързия никаква..., от сбирката на Тодораки Димитриев, Враца“). В рапорта на Стоянов/Такела няма описани други фрагменти от ръкописи.

<sup>13</sup> Пак там, с. 15 („псалтир от 1646 г., сръб. ред., 116 л., 21, 5 на 15, 5 см., според приписка на последния лист, писан от йеромонах Калиник в калугерския манастир, в храм „Св. Архангел Михаил“; „от сбирката на Тодораки Димитриев, Враца“).

<sup>14</sup> В т. 2 от Описа на Б. Цонев (ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. София: Издание на Народната библиотека в София, Държавна печатница, 1923, с. 8) този ръкопис е представен като „Псалтир от XVI в., „ред. сръбска, 129 л., 19, 5 на 14, 5 см., без нач. и край, с липси, подвързията скъсана“; не се споменава обаче дали е писан от две ръце, както изрично е посочено в рапорта на Стоянов/Такела, но е добавено, че ръкописът е „изпратен от Соф. Народен музей (№ 3662)“, както и че писмото „напомня рилските дамаскини“.

<sup>15</sup> ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи...*, с. 11–12 („Псалтир от XVII в., редакция сръбска, 193 л., 20 на 14 см., с изгубен край и липси вътре, кори отделени, първият лист, дето са 1 и 2 псалом, е преписан отсетне, с хубаво въздрбно писмо – тъй също и л. 10“). В описа също е отбелязано, че ръкописът е препратен от „Софийския народен музей“.

<sup>16</sup> ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите...* (1910), с. 20–21 („Изборно евангелие от XIV в., българска редакция, 201 перг. листа, 18 на 14 см., ...от сбирката на Тодораки Димитриев, Враца“).

<sup>17</sup> Пак там, с. 160–161 („Требник от 1641 г., редакция сръбско-българска, л. 160, 20 на 14 см... От сбирката на Т. Димитриев, Враца“). За този ръкопис, № 25 в приложението на т. 1 от труда на Д. Йоцов, е съобщено, че „чрез ман. св. Архангел, попаднал у дядо Тодораки Хаджийски“ (ЙОЦОВ, Д. *Културно-политическа история на Враца*. Т. 1. *От Римската епоха до Освобождението*. София: Б. и., 1937, с. 288).

данните в описа, част от „архива“ на Тодораки Хаджитошев, който свидетелства, че вероятно и след 1893 г. Хаджитошеви са дарявали ръкописи на библиотеката.

В приложението към т. 1 от труда на Д. Йоцов (публикуван през 1937), в качеството им на паметници, които имат отношение към историята на гр. Враца<sup>18</sup>, са описани без посочване на сигнатури в колекцията на НБКМ още два ръкописа, които вероятно са принадлежали към сбирката на Хаджитошев, но са били дарени на Народния музей или на Народната библиотека от други лица или от негови наследници. Под № 35 в приложение № 1 е представен „псалтир, сръбска редакция с българизми от 1512 г.“, а под № 36 – „псалтир от XVI в., сръбска редакция, допълнена с руска“, който най-вероятно е НБКМ 13<sup>19</sup>. На л. 1 от този ръкопис се открива и печата на Тодораки Хаджийски, инициали Т. Х. Под № 37 е описан псалтир „по сръбска редакция“ от 1645 г., може би това е вече идентифицираният по-горе НБКМ 15.

Вижда се, че по-голямата част от дарените и/или продадени на библиотеката ръкописи от колекцията на Хаджитошеви (общо 10 бр., установени с различна степен на сигурност до момента) са псалтири и фрагменти от псалтири (общо 5), евангелия (2), служебник (1), требник (1), катавасийник (1). По-голямата част от тях са датирани от XVII и XVIII в. (8), един ръкопис е датиран от XVI в., но в сбирката са присъствали и по-старинни ръкописи като ценното пергаментно Врачанско евангелие (от XIV в.).

В книгата на Д. Йоцов се споменава и ръкопис от средата на XIX в., важен за историята на гр. Враца според автора, който също бил дарен на Народната библиотека. Йоцов не посочва точно кога се е случило това, нито сигнатура на ръкописа – „Служба събрана за арх. Михаил и Гавриил и за безплътните сили“, 33 л., писан от Симеон Подбалкански, учител в гр. Враца („родом от Етрополе“) за Долнобешовишки манастир „Св. Архангел Михаил“.<sup>20</sup> В т. 2 от описа на ръкописите на Народната библиотека е наличен ръкопис със сигнатура НБКМ 644<sup>21</sup> (писан през 1864 г.), който обаче е дарен на библиотеката не от Хаджитошеви, а от Хр. Г. Врътовски от Врачанско. Ръкописът със службата за Архангел Михаил съдържа и „Повест за няколко чудеса, и историй които са станали чрез величайшите чиновначальници Михаила и Гавриила“. Книжката съдържа 33 л. и в приписка на л. 33б действително се уточнява, че е писана от Симеон Лазаров Подбалкански от Етрополе, както и от Тодораки Хаджитошев, през 1864 г. Симеон Лазаров Подбалкански учителства в Етрополе, по-късно и във Враца, взема участие в Учредителното събрание във Велико Търново в качеството си на председател на Окръжния съд във Враца. Избран е за

<sup>18</sup> ЙОЦОВ, Д. *Културно-политическа история на Враца*, т. 1, с. 291.

<sup>19</sup> ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите...* (1910), с. 13–14 (псалтир от XVI в., „ред. сръбска допълнена с русизми“).

<sup>20</sup> ЙОЦОВ, Д. *Културно-политическа история на Враца*, т. 1, № 19, с. 286.

<sup>21</sup> ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи...* (1923), с. 160.

кмет на града. Вероятно след пенсионирането си работи като книжар<sup>22</sup>; за приятелството между Симеон Подбалкански и Т. Хаджитошев споменава още през 70-те г. на XIX в. в спомените си и Хр. Даскалов, учител във Враца<sup>23</sup>. Указанието в приписката от ръкопис НБКМ 644 не е съвсем ясно – дали част от книжката е писана от Тодораки Хаджитошев, или по негова поръчка. На задния форзац на ръкописа се открива приписка – начало на манастирски поменик, започнат на 1 януари 1864 г. с имена на живи монаси, както и на „успоший“ и имена на поклонници. Вероятно този ръкопис е бил част от библиотеката на ман. „Архангел Михаил“ в Долна Бешовица или е бил предназначен за неговата библиотека. Възможността самият Тодораки Хаджийски да е правил и преписи от някои от притежаваните от него ръкописи, включително да е поръчвал такива преписи не е малка, но податките, които биха могли да донесат повече яснота, към момента са недостатъчни.

Във фонда на РИМ-Враца се съхранява тефтер с несигурна идентификация, принадлежал на брата на Тодораки – вече споменатия Замфираки Димитриевиц Хаджитошев (ОИМ-Враца, ВНОБ 204, сигн. I–02)<sup>24</sup>. Книжката съдържа откъси от химнографски произведения на български и гръцки език, начало на гръцко-български речник, лекарственик или сборник с домашни съвети. Част от съветите за лечение и др. започват с украсени главни букви с кафеникаво мастило. Ръкописът включва още 10 преписа и извлечения от Митарствата на блажена Теодора (от № 6 до № 17). На два от листовете има малобройни сметки. Забележителни са илюстрациите в тефтера – доста на брой, някои от тях изпълнени с черно и с кафяво мастило. Изобразени са св. Георги (?), Йоан Кръстител, св. Богородица с младенеца; също изображение на Възнесение Господне, детайли от заставки, от украса на църковен олтар и др. Идентификацията/принадлежността на тефтера е установена по бележка, която съдържа само името на брата на Тодораки Хаджитошев на л. 11а: „Замфираки Димитрилев“, но е възможно да е бил собственост на друг член на семейството.

Ръкописът се нуждае от по-сериозно проучване. За да бъде сигурна идентификацията е необходимо да се сравни почеркът от тефтера с почерк от оригинален документ от Замфираки Хаджитошев, чиито писма се съхраняват в архива на Хаджитошеви в РИМ-Враца.

Един от най-важните въпроси при изучаването на ръкописната сбирка на Т. Хаджитошев е този за възможната принадлежност на ръкописите от сбирката към библиотеките на различни манастири, църкви и частни при-

<sup>22</sup> *Българската възрожденска интелигенция*. София: Д-р Петър Берон, 1988, с. 378.

<sup>23</sup> ДАСКАЛОВ, Хр. Н. *Автобиография (1843–1910)*. Враца: Регионален исторически музей, 2024, с. 47–48.

<sup>24</sup> Ръкописът е подвързан с картон и кожа (с шамповани цветя) и съдържа общо 49 + 2 листа в началото, които са били слепени и днес са нечетливи, частично номериран е с арабски цифри и оригинална буквена пагинация.

тежатели, преди попадането им в ръкописна колекция Хаджитошеви.<sup>25</sup> Би могло да се предположи, въз основа на черновата от писмото до министъра на народното просвещение от 1894 г., че Т. Хаджитошев, който е желаел да допринесе за историята на своя град, се е интересувал от ръкописи, които произхождат от Врачанско или имат връзка с Враца или околностите на града. Вече беше спомената връзката на поне два от ръкописите от колекцията на Хаджитошев с манастира „Св. Архангел Михаил“ в с. Долна Бешовица, с който представители на фамилията поддържат връзка, видно от запазените архивни документи. В писмо от Замфираки Хаджитошев до брат му Тодораки от м. април 1853 г. първият съобщава, че се намира в манастира, където преписва (вероятно) търговски тефтер.<sup>26</sup> В писмо от м. март 1893 г. йеромонах Кирил от манастира в Долна Бешовица пише до Тодораки Хаджитошев с молба за дребна услуга и с покана да посети манастира.<sup>27</sup> Известно е, че през 40-те г. на XIX в. в манастира работи Захарий Зограф, но не е ясно дали Хаджитошеви са сред неговите поръчители.

Към сбирката на Хаджитошеви е принадлежал ръкопис със сигнатура НБКМ 292, катавасия от XVII в., който произхожда от Черепишкия манастир. Ръкописът е бил използван за вписване на имена на дарители на манастира.

Данни от запазения семеен архив на Хаджитошеви показват, че през 60-те и 70-те години на XIX в. Тодораки Хаджитошев поддържа близки взаимоотношения с игумена на Черепишкия манастир отец Йоаникий, както и с други монаси от манастира. Монасите се обръщат към Тодораки Хаджитошев в качеството му на влиятелно лице, което спомага за уреждане на различни проблеми на манастира. Всички запазени датирани документи – писма за връзките между Черепишкия манастир и фамилия Хаджитошеви – са от 40-те – края на 60-те години на XIX в. (времето, по което се реализират като търговци и обществени дейци тримата синове на Димитраки Хаджитошев – Замфираки, Тодораки и Александър). В писмо от м. април 1849 г. Замфираки Хаджитошев дава инструкции на брат си Тодораки да отиде до Черепишкия манастир, за да вземе оттам 1000–1500 гроша заем, уговорен с йеромонах Йосиф, в замяна на оказване на влияние при договорки с В. Кръстеняков от Враца за ставропигиален („ставропигис“) статут на манастира.<sup>28</sup>

---

<sup>25</sup> На въпроса за съществуването на оживени контакти между три поколения Хаджитошеви и различни манастири на Света гора и в България, за което свидетелства значима част от запазения архив, обръща внимание и Н. Стоянова в своя публикация: СТОЯНОВА, Н. Врачанската фамилия Хаджитошеви и нейните ктиторски и спомоществователни мисии. – В: *Дарителство и благотворителност в България – традиции и съвременност. Сборник с доклади от националната научна конференция, Хасково (20–21.04.2023)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2024, с. 76–89; 83–85.

<sup>26</sup> *Семеен архив на Хаджитошеви*, № 283, с. 264–265.

<sup>27</sup> Пак там, приложение II, № 37, с. 474.

<sup>28</sup> Пак там, № 216, с. 204–205.

Т. Хаджитошев поддържа връзки и с игумена на Карлуковския манастир – в писмо от м. юни 1868 г. игуменът на Карлуковския манастир Иларион пише до Тодораки Хаджитошев с молба за съдействие, тъй като му се налага да замине за Плевен, за да прегледа сметките на манастирски епитроп<sup>29</sup>, тоест разкрива се, че Хаджитошеви имат търговски партньори и връзки и в Плевенско. В друго писмо, датирано две години по-късно, от м. февруари 1870 г., игуменът Иларион изпраща 70 гроша до Т. Х., за абонамент за в-к „Право“ за предходната и настоящата година.<sup>30</sup> В архива на Хаджитошеви са запазени данни и за връзки с Тържишкия манастир, а Ив. Гошев отбелязва приписка в един от тефтерите на Тържишкия манастир, датирана от 1824 г., от Димитраки Хаджитошев, който, виждайки тежкото положение на манастирската църква, през нощта, заедно с още някои „деятели“, измазали с вар и покрили с камъни падналия покрив на сградата.<sup>31</sup> В архива на Хаджитошеви се открива и кореспонденция между членове на фамилията и монаси от манастира от 60-те г. на XIX в., но към момента няма сведения за ръкописи, които да са принадлежали към сбирката на Хаджитошев и да са били част от библиотеките на последните два манастира.

В архива на Хаджитошеви се откриват множество писма от Рилския манастир, писани и до Димитраки Хаджитошев, и до хаджи Тошо Ценов, както и до Тодораки Хаджитошев и други членове на семейството, в които се отправят молби за съдействие при изпращането на таксидиоти от манастира, както и на монаси, които да обучават ученици в гр. Враца. Такива молби са най-чести по времето на Димитраки Хаджитошев, бащата на Тодораки, който е бил епитроп на Врачанската митрополия и ктитор на Рилския манастир. В писмо от март 1824 г. игуменът на Рилския манастир Симеон пише до Д. Хаджитошев, че изпраща за целите на обучението на учениците във Враца 1 анастасиматар, 1 ирмология Петрова, 1 антология, които трябвало да се препишат и върнат в манастира, тъй като се ползвали и от учениците в Рилския манастир. Книгите трябвало да се ползват от монаха, който бил изпратен от Рилския манастир, за да обучава децата в гр. Враца.<sup>32</sup> В друго писмо от игумена Симеон и епитропите Теодосий и Йосиф на Рилския манастир се споменава, че книгите, които са търсили от манастира (в писмо на Хаджитошеви, което не е запазено), не са били там, тъй като хората, които ги притежавали, в момента не се намирали в обителта.<sup>33</sup> Дали тези писма с твърде оскъдни сведения свидетелстват за активно преписване и използване на определени ръкописи от библиотеката на Рилския манастир в гр. Враца пред първите десетилетия на XIX в. не може да се каже със сигурност.

<sup>29</sup> Пак там, № 426, с. 386.

<sup>30</sup> Пак там, № 428, с. 386–387.

<sup>31</sup> ГОШЕВ, Ив. Църковни старини из Врачанска епархия – В: *Годишник на СУ. VI. Богословски факултет*. София: Придворна печатница, 1934, с. 40.

<sup>32</sup> *Семеен архив на Хаджитошеви*, № 236, с. 216–217.

<sup>33</sup> Пак там, № 260, с. 237–238.

Документите в запазения архив на Хаджитошеви, които изобщо съдържат данни за преписване на ръкописи или за придвижване на ръкописи и други ценности, на практика са само изброените по-горе, въпреки наличието на колекция от ръкописи у Тодораки Хаджитошев.

В писмо от 1823 г. от протосингел Даниил от манастира „Св. Екатерина“ в Синай е запазена молба за съдействие при изпращането на таксиди-от до Димитраки Хаджитошев и до хаджи Тошо Ценов, заради осиромашаваност на манастира.<sup>34</sup>

Дядото на Тодораки Хаджитошев – хаджи Тошо Ценов Василев, както и Димитраки Хаджитошев поддържат контакти с някои от най-големите манастири в Света Гора – Зографския, Хилендарския, Ватопед; един от документите в архива свидетелства за връзки и с манастира Ксенофонт<sup>35</sup>. Запазените писма не съдържат сведения за ръкописи, които да са били предадени на сем. Хаджитошеви от библиотеките на тези манастири, но включват (наред с данните за ктиторски отношения) и друга интересна информация за дейността на самите манастири и връзките им с град Враца през XVIII и XIX в.

Интересен документ е писмото на архим. Лаврентий от Зографския манастир, от м. февруари 1812 г., в което се съобщава за наследството от 30 аспри – от софийския протосингел Йоил. По желание на починалия то трябвало да бъде употребено за направата на олтара на старата манастирска църква в Зографския манастир. Поради необходимостта от още средства за довършването на делото, архим. Лаврентий моли за съдействие ктиторите Димитраки Хаджитошев и хаджи Тошо Ценов. В писмото се съобщава, че е започнато и зографисването на църквата.<sup>36</sup> В друго писмо, от март 1793 г., от проигумен и епитроп хаджи Методий от Зографския манастир до х. Тошо Ценов се съобщава за поръчка (с неизвестно съдържание) за вече споменатия по-горе Черепишки манастир, с който Хаджитошеви вероятно имат връзка още от времето на хаджи Тошо. Поръчката трябвало да бъде изпратена до Враца с придружител. В същото писмо е отбелязано, че хаджи Методий изпраща и икони на х. Тошо, както и октопод, може би любим деликатес на хаджията. Може да се предположи, че най-малкото двама Хаджитошеви са били ктитори на Зографския манастир, или поне са били свързани с манастира още от края на XVIII в.<sup>37</sup>

За близките отношения между семейството на Хаджитошеви и братството на манастира Хилендар, продължили десетилетия и съществували вероятно също през XVIII в., свидетелстват множество документи в архива, включително писмо от м. май 1803 г., в което епитропите Митрофан и Нектарий на Хилендарския манастир благодарят на Димит-

<sup>34</sup> Пак там, № 232, с. 213–214.

<sup>35</sup> Пак там, с. 97–98; № 98, от 1810 г.

<sup>36</sup> Пак там, № 132, с. 126–127.

<sup>37</sup> Пак там, № 17, с. 36.

раки Хаджитошев за изпратеното дарение от 100 гроша и молят да прати малко „гъби сухи“.<sup>38</sup> Най-старите запазени документи за контакти с Хилендар в архива на Хаджитошеви са от 1788–1789 г.<sup>39</sup> В друго писмо от 1812 г. проигумените Харалампий и Методий наричат Димитраки Хаджитошев „приятел, епитроп и всегдашний благодетел“.<sup>40</sup> Запазени са писма, в които хилендарското братство съобщава на Хаджитошеви, че изпраща таксидиоти във Враца и подканва гости да посетят манастира. В писмо от 1817 г. архимандрит Исай и проигумен Синесий от Хилендарския манастир се обръщат към х. Тошо Ценов (наречен „епитроп“) във връзка с идването на поклонници от Враца: „Каквоту що су биле и още от перво ваши отци и прадеди имели нашу светую обител и предстоявали, тако и ваше господство, понеже есте наши стари ктитори и благодетели монастирски“<sup>41</sup>.

В писмо, датирано от м. януари 1801 г., от протосингела на Софийската митрополия Йоил до х. Тошо Ценов и до Димитраки Хаджитошев, се отбелязва, че в София има метох на манастира Ватопед и това не е единственото свидетелство за контакти между Хаджитошеви и този манастир.<sup>42</sup> Документите потвърждават, че игумен Йеремия (на Зографския манастир?) е бил в метоха на манастира Ватопед в този период.<sup>43</sup> В писмо от 1817 г. от проигумените на Ватопед Йеремия, Филарет и Йоасаф до Димитраки Хаджитошев по повод изпращането на таксидиот във Враца представителите на братството се обръщат към него по следния начин: „нашему светому монастиру великому благодетелю“<sup>44</sup>. От друго писмо, адресирано към гражданите на Враца по същия повод, се съобщава и причината за събирането на дарения – „нова махала от темел“, която манастирът възнамерявал да построи.<sup>45</sup>

В семейния архив на Хаджитошеви е запазено писмо, датирано след 1803 г., от проигумените Прокопий и Григорий на Иверската лавра (манастир Ивирон) в Света гора, които благодарят за направено дарение на хаджи Тошо и Димитраки Хаджитошев.<sup>46</sup>

Тук ще бъде разгледана още една ръкописна сбирка, свързана с живота на един далеч по-малко влиятелен, но не по-малко ревностен колекционер и любител на старините от гр. Ловеч.

---

<sup>38</sup> Пак там, № 32, с. 48.

<sup>39</sup> Пак там, № 12, 13 и 14, с. 32–34.

<sup>40</sup> Пак там, № 143, с. 134

<sup>41</sup> Пак там, № 199, с. 181–182.

<sup>42</sup> Пак там, № 51, с. 61–62.

<sup>43</sup> Пак там, № 52, с. 62–63.

<sup>44</sup> Пак там, № 181, с. 165–166.

<sup>45</sup> Пак там, № 182, с. 167–168.

<sup>46</sup> Пак там, № 82, с. 55.

*Ръкописна сбирка на Михаил Х. Неделчев във фонда на РИМ-Ловеч*

Почти забравена днес е колекцията от ръкописи на Михаил Хаджинеделчев (също и Михаил х. Неделчев, 1874–1947), който е роден в Ловеч в семейството на занаятчия, следва в Рисувалното училище в София и като учител по рисуване преподава в Габрово и в родния си град, където взема активно участие в обществения живот като любител на старините – участва в първите археологически разкопки, в продължение на целия си живот събира ценни монети, тъкани, шевици, предмети от бита, колекционира картини. Между 1920 и 1947 г. е директор на музея към читалището в Ловеч, в края на живота си и след смъртта на съпругата си Сийка през 1938 г. прави крупни дарения на музейната сбирка (и днес той е считан за един от най-големите ѝ дарители). Едно от най-значимите такива дарения е през 1944 г. То включва картини, проекти за килими, ръкописи, старопечатни книги и др. Условието на дарителя е експонатите да се подредят в отделен салон, където да бъде указано неговото име. През 1944 г. Неделчев успява да евакуира успешно колекцията на музея в околни селища, спасявайки я от опасност от бомбардировките. Първата музейна сбирка на гр. Враца е унищожена частично именно при англо-американски бомбардировки на 24 януари 1944 г.

За ценността на сбирката на Хаджинеделчев, както и за неговото силно желание тя да стане достояние на обществеността и да служи като ценен извор за разкриването на миналото на Ловеч говори това, че още през 1915 г. друг ловешки учител и тогавашен директор на археологическата сбирка при читалището – Гено Иванов (също дарил 3 ръкописа в сбирката на Националната библиотека) публикува информация за притежавания от М. Хаджинеделчев сборник със смесен състав, останал в наследство от неговия дядо свещеник Гечо Ловченец.<sup>47</sup> Съдържанието на сборника предизвиква вниманието на изследователи като Йордан Иванов и Беньо Цонев. Й. Иванов съдейства на Неделчев ръкописът да бъде публикуван в научната поредица „Български старини“ на БАН, но по неизвестни причини тази идея не се осъществява, а копие на ръкописа, което М. Хаджинеделчев изработва сам и изпраща в София, дълги години не е върнато на своя собственик и сведенията за него изчезват през 20-те г. на XX в.<sup>48</sup> Ръкописът обаче остава във владение на М. Хаджинеделчев. През 30-те години включените в сборника произведения от Константин Костенечки, както и ценната приписка, в която се откриват данни за гроба на патриарх Евтимий, за живота и дейността на Костенечки, са представени още веднъж пред обществеността от Г. Иванов,

<sup>47</sup> ИВАНОВ, Г. Исторически известия и предания из Ловешко. – В: *Известия на Историческото дружество в София*, № 4, 1915, с. 207–217. В статията е публикуван първият опис на сборника. По-пълно описание на съдържанието на ръкописа е издадено от самия Неделчев през 1938 г. Въз основа на двете описания ръкописът е класифициран и причислен към трети тип сборници със смесено съдържание (вж.: MILTENOVA, A. *South Slavonic apocryphal collections*. Sofia: ИЦ „Боян Пенев“, 2018, с. 101–103).

<sup>48</sup> За издирването на това копие и на самия ръкопис вж. повече: НЕНЧЕВА, Е. Загадка в одной рукописи. – *Scripta & e-Scripta*, № 12, 2013, с. 251–264.

първият директор на ловешкия музей, местен краевед и любител археолог.<sup>49</sup> Според неговите наблюдения, в сбирката на Неделчев са били включени „сборниче от катавасии и хвалителни стихире (малък формат, текст 11 на 6 см., 32 листа, мека кожена подвързия), която включвала гръцки текстове, писани със славянски букви, както и още една книга – Ирмология (малък формат, текст 9 на 6, листове 37, крайните отпаднали, кожена подвързия върху мукава... Тия два ръкописа могат да се отнесат към началото на XIX в.“<sup>50</sup>. Според описа на славянските и гръцки ръкописи в РИМ-Ловеч<sup>51</sup> тези ръкописи днес не са част от колекцията на музея (въпреки че там са описани няколко химнографски сборника: № 14 – катавасийник на Павел йерей от 30-те г. на XIX в.<sup>52</sup>; № 24 – псалтикиен катавасник, гръцки, от нач. на XIX в.<sup>53</sup>; № 25 – химнографски сборник, гръцки и български, от 30-те и 40-те години на XIX в., на поп Лукан Лилов<sup>54</sup>). Местонахождението на двата ръкописа, за които пише Г. Иванов в момента е неизвестно, не е ясно и дали изобщо някога са попадали в музейната сбирка.

В съвременния опис на ръкописната сбирка на музея, издаден през 2022 г., се дават сведения за няколко ръкописа, дарени от М. х. Неделчев:

1. Четириевангелие от края на XVI – началото на XVII в.<sup>55</sup>

2. Псалтикиен ирмологий (гръцки) от 30-те–40-те години на XIX в.<sup>56</sup>, където има бележка на л. 1а „подалъ на музея при „Наука“ Михаил Х. Неделчев“ (на същия лист има и печат на читалище „Наука“ и дата от 28.02.1895 г.). Въпреки че не може да се установи дали печатът е поставен по същото време, когато е извършено дарението, отворен остава и въпросът дали и други от дарените около 1895 г. ръкописи, за които няма сведения за произход, не са принадлежали също към колекцията на Неделчев. Ръкописът съдържа VII+183+8+1 листа хартия, размери 147 × 95 мм. Размерите и броят листове се различават значително от данните, посочени в статията на Г. Иванов за видяната от него „ирмология“ в „малък формат“.

3. Дамаскин (Ловешки) от 1695 г.<sup>57</sup> В описа е отбелязано, че: „В книгата има малък етикет, на който е отбелязано, че тя е подарена на читалището „за музея“ от известния ловчанлия Михаил х. Неделчев“, с дата 12.V.1944 г.

---

<sup>49</sup> ИВАНОВ, Г. Елинизмът в Ловчанска епархия по време на турското владичество. – В: *Ловеч и Ловчанско*. Т. 3. София: Ловчанско културно-благотворително дружество, 1931, с. 5–31.

<sup>50</sup> Пак там, с 13.

<sup>51</sup> *Славянски и гръцки ръкописи в регионален исторически музей – Ловеч / Slavonic and Greek manuscripts in the Regional Historical Museum – Lovech*. Съст. Б. Христова (и др.). София: Логис, 2022 г.

<sup>52</sup> Пак там, с. 97–100.

<sup>53</sup> Пак там, с. 129–130.

<sup>54</sup> Пак там, с. 131–137. Сборникът съдържа 36 листа, но размерите му (210 × 160 мм), както и съдържанието му не отговарят на описаното от Г. Иванов.

<sup>55</sup> Пак там, № 4, с. 41–47.

<sup>56</sup> Пак там, № 26, с. 138–140.

<sup>57</sup> Пак там, № 6, с. 55–60.

4. В данните за историята на требник и номоканон от 1618 г.<sup>58</sup> присъства и инвентарен номер в сбирката на Ловешкия исторически музей, под който се съхранява „препис от текста на Номоканона, направен от Михаил Хаджинеделчев „през 1942 г.“ – 109 карирани листа изписани от едната страна, с черно мастило“. Наличието на този препис повдига въпроса за това дали требникът с номоканон, който е заведен в Регионалния исторически музей на 20.01.1975 г. без данни за притежатели, според опис не е бил част от колекцията на Неделчев, който би трябвало да има достъп до него в продължение поне на няколко месеца, за да осъществи преписа. Възможно е този препис да е бил подготвен за изпращане на учен, чието име днес е неизвестно.

Според Ив. Лалев към колекцията на М. х. Неделчев би трябвало да се отнесат

...редица ценни писмени паметници, между които нашумелият в последно време „Сборник Михаил Хаджинеделчев“. С непреходна историческа стойност са дарените от Хаджинеделчев и запазени до днес пергаментни листове от времето на Иван Александър, пълен требник с номоканон, продукт на Етрополската калиграфско-художествена школа (XVII в.), няколко дамаскина (XVIII в.) и голям брой старопечатни книги.<sup>59</sup>

Днес в колекцията на музея, по данни от опис от 2022 г., присъстват 6 пергаментни листа от осмогласник от средата на XIII в., за които се отбелязва, че са били подарени на Ловешкото читалище „Наука“ на 28 февруари 1895 г. и са били заведени като „Литюргия на св. Ив. Златоуста“ от XIV в.<sup>60</sup> Не са посочени данни за дарителя. Листовите са предмет на няколко публикации.<sup>61</sup>

Днес съдбата на много от ръкописите от колекцията на Михаил Хаджинеделчев е неизвестна, запазените данни за нея са фрагментарни. Пример за това е съдбата, която сполетява притежавания от него сборник със смесен състав. Хаджинеделчев има голямо желание да го издаде, тъй като смята, че книгата съдържа важни данни както за българската средновековна история, така и за родния Ловеч. През 1938 г. той публикува отново опис (втори и по-малко известен от първия, но по-точен, макар и отново с пропуски) на съдържанието на ръкописа, вероятно свързан или с предстоящото му даряване на музейната сбирка, или с желанието на колекционера той да бъде издаден. След Втората световна война, въпреки че сбирката на музея оцелява, следите на ръкописа се губят. Съдържанието му продължава да предизвиква интереса на учените – Б. Ст. Ангелов му посвещава специална публикация, някои издадени от Й. Иванов текстове от сборника са изследвани от К. Куев и Ив. Дуйчев. Още до-

<sup>58</sup> Пак там, № 5, с. 48–54.

<sup>59</sup> ЛАЛЕВ, Ив. *Исторически музей – Ловеч (1895–2005)*. Велико Търново: Витал, 2007, с. 98–99.

<sup>60</sup> *Славянски и гръцки ръкописи...*, с. 25–28.

<sup>61</sup> Вж. Библиография – пак там, с. 28.

като е бил притежание на Михаил Хаджинеделчев, сборникът е бил в тежко общо състояние. В описа се дават сведения за липсата на корици, от запазените 4 факсимисимилета личи, че някои от листовите са били откъснати от книжното тяло. Възможно е след постъпването си в музея ръкописът да се е разпаднал и частите му да са били изгубени по време на няколкото премествания на музейните колекции в гр. Ловеч през годините.

### *Заключение*

Дарителството и предоставянето срещу заплащане на ръкописи и ценни издания от двамата колекционери за сбирките на НБКМ и на регионалния исторически музей в Ловеч се свързва с тяхното желание да представят пред обществеността резултатите от своята дейност, която носи нови данни и важни разкрития за миналото на гр. Враца и гр. Ловеч.

Михаил Хаджинеделчев свързва неизменно, макар и погрешно, съдържанието на изчезналия днес сборник със смесен състав, както и на други ръкописи от своята сбирка, с изгубеното, но значимо книжовно наследство на манастира „Св. Богородица Ястреб“ край Ловеч – последната, според него, връзка със славните времена на Второто Българско царство. Но относително точният, макар и непрофесионален опис на ръкописа, който издава през 1938 г., спомага за класификацията на сборника десетилетия по-късно. Ръкописната колекция на РИМ-Ловеч, към която днес принадлежат 4 ръкописа от колекцията на М. Хаджинеделчев, предизвиква все по-голямо внимание сред учените, каквото е било и желанието на самия Хаджинеделчев.

Тодораки Хаджитошев, който наследява колекционерската страст от своя дядо, събира и предоставя на Народната библиотека и Народния музей през 1893 г. „всичко ценно, което говори за живота на нашите бащи, което илюстрира нашето минало, което повествува за умственото, економическото и историческото положение на нашия многострадален народ“. Първата история на гр. Враца е написана от Йордан Попгеоргиев малко след смъртта на Тодораки Хаджитошев през 1902 г. Попгеоргиев използва за информация основно богатия архив на Хаджитошеви, който пази паметта за миналото на града и може да се предположи, че е събиран и предоставен на изследователя (а и на други проучватели по-късно) именно с цел да бъде представена гледната точка на фамилията Хаджитошеви към историята на града. Архивът свидетелства за високото самочувствие и съзнанието за собственото място на членовете на фамилията (и най-вече на Тодораки Хаджитошев) в редица (предимно политически и църковни) събития, случили се в края на XVIII и началото на XIX в. в гр. Враца, без да бъде пренебрегвана неговата стойност и като свидетелство за икономическата история на града.

Съставът на тук представените две ръкописни сбирки позволява да получим, макар и частична представа за богатството и важността на ръкописния фонд, който е бил съхраняван в частни ръце в гр. Враца и гр. Ловеч и техните околности.

Студията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН в рамките на ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“, дог. № ДСД-10/28.10.2022.

## ЛИТЕРАТУРА

Българската възрожденска интелигенция. Учители, свещеници, монаси, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни. Енциклопедия. Съст. Н. Генчев, К. Даскалова. София: Д-р Петър Берон, 1988. [*Balgarskata vazrozhdenska inteligentsiya. Uchiteli, sveshtenizsi, monasi, lekari, aptekari, pisateli, izdateli, knizhari, targovzsi, voenni. Entsiklopediya*. Sast. N. Genchev i K. Daskalova. Sofia: D-r Petar Beron, 1988.]

ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К. (и др.). *Семеен архив на Хаджитошеви*. Т. 1 (1751–1827). София: Издателство на БАН, 1984. [*VAZVAZOVA-KARATEODOROVA, K. Semeen arhiv na Hadzhitoshevi*. Т. 1 (1751–1827). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1984.]

ГОШЕВ, Ив. Църковни старини из Врачанска епархия. – В: *Годишник на СУ. VI. Богословски факултет*. София, 1934, с. 1–54. [*GOSHEV, Iv. Tsarkovni starini iz Vrachanska eparhiya*. – V: *Godishnik na SU. VI. Bogoslovski fakultet*. Sofia, 1934, s. 1–54.]

ДАСКАЛОВ, Хр. Н. *Автобиография (1843–1910)*. Враца: Регионален исторически музей, 2024. [*DASKALOV, Hr. N. Avtobiografiya (1843–1910)*. Vratsa: Regionalen istoricheski muzey, 2024.]

ИВАНОВ, Г. Елинизъмът в Ловчанска епархия по време на турското владичество – В: *Ловеч и Ловчанско*. Т. 3. София: Ловчанско културно-благотворително дружество, 1931, с. 5–31. [*IVANOV, G. Elinizmat v Lovchanska eparhiya po vreme na turskoto vladichestvo*. – V: *Lovech i Lovchansko*. Т. 3. Sofia: Lovchansko kulturno-blagotvoritelno druzhestvo, 1931, s. 5–31.]

ИВАНОВ, Г. Исторически известия и предания из Ловешко. – *Известия на Историческото дружество в София*, 4, 1915, с. 207–217. [*IVANOV, G. Istoricheski izvestiya i predaniya iz Loveshko*. – *Izvestiya na Istoricheskoto druzhestvo v Sofiya*, 4, 1915, s. 207–217.]

ЙОРДАНОВ, В. *История на Народната библиотека в София. По случай 50-годишнината ѝ (1879–1929)*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2017. [*YORDANOV, V. Istoriya na Narodnata biblioteka v Sofiya. Po sluchay 50-godishninata i (1879–1929)*. Sofia: Natsionalna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, 2017.]

ЙОЦОВ, Д. *Културно-политическа история на Враца*. Т. 1. (*От Римската епоха до Освобождението*). София: Б. и., 1937. [*YOTSOV, D. Kulturno-politicheska istoriya na Vratsa*. Т. 1. (*Ot Rimskata epoha do Osvobozhdenieto*). Sofia: B. i., 1937.]

ЛАЛЕВ, И. *Исторически музей – Ловеч (1895–2005)*. Велико Търново: Витал, 2007. [*LALEV, I. Istoricheski muzey – Lovech (1895–2005)*. Veliko Tarnovo: Vital, 2007.]

НЕНЧЕВА, Е. Загадка в одной рукописи. – *Scripta & e-Scripta*, № 12, 2013, с. 251–264. [*NENCHEVA, E. Zagadka v odnoy rukopisi*. – *Scripta & e-Scripta*, № 12, 2013, s. 251–264.]

СТОЯНОВА, Н. Врачанската фамилия Хаджитошеви и нейните ктитори-

ски и спомоществователни мисии. – В: *Дарителство и благотворителност в България – традиции и съвременност. Сборник с доклади от национална научна конференция, Хасково 20–21.04.2023 г.* (София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2024, с. 76–89. [STOYANOVA, N. Vrachanskata familiya Hadzhitoshevi i neynite ktitorski i spomoshtestvovatelni misii. – V: *Daritelstvo i blagotvoritelnost v Bulgariya – traditsii i savremennost. Sbornik s dokladi ot natsionalna nauchna konferentsiya, Haskovo (20–21.04.2023).* Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2024, s. 76–89.]

*Славянски и гръцки ръкописи в Регионален исторически музей – Ловеч / Slavonic and Greek manuscripts in the Regional Historical Museum – Lovech.* Съст. Б. Христова (и др.). София: Логис, 2022 г. [*Slavyanski i gratski rakopisi Regionalen istoricheski muzey – Lovech / Slavonic and Greek manuscripts in the Regional Historical Museum – Lovech.* Sast. B. Hristova (i dr.). Sofia: Logis, 2022.]

ТАРАШОЕВА, В., К. МИРЧЕВА, В. ХАРИЗАНОВ, Н. ДОЙНОВ. *Семеев архив на Хаджитошеви*. Т. 2 (1827–1878). Враца: Бг Принт, 2002. [TARASHOEVA, V., K. MIRCHEVA, V. HARIZANOV, N. DOYNOV. *Semeen arhiv na Hadzhitoshevi*. Т. 2 (1827–1878). Vratsa: Bg Print, 2002.]

ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 1. София: Издание на Народна библиотека – София, Държавна печатница, 1910. [TSONEV, B. *Opis na rakopisite i staropechatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofiya*. Т. 1. Sofia: Narodna biblioteka – Sofiya, Darzhavna pechatnitsa, 1910.]

ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 2. София: Издание на Народна библиотека – София, Държавна печатница, 1923. [TSONEV, B. *Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka*. Т. 2. Sofia: Narodna biblioteka – Sofiya, Darzhavna pechatnitsa, 1923.]

MILTENOVA, A. *South Slavonic apocryphal collections*. Sofia: ITs “Boyan Penev”, 2018.

## TWO FORGOTTEN MANUSCRIPT COLLECTIONS OWNED BY TWO ANTIQUARIANS FROM VRATZA AND LOVECH.

**Abstract.** This article attempts to reconstruct (partially) the composition of the manuscript collections owned by Todoraki Hadzhitoshev from Vratza (the manuscripts received at the National Library “St. Cyril and Methodius”) and Mihail Hadzhinedelchev, which is part of the collection of the Regional Museum of History – Lovech.

**Keywords:** Todoraki Hadzhitoshev, Mihail Hadzhinedelchev, manuscript collections

**Elisaveta Nencheva, PhD**

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: elis.nencheva@abv.bg